

بسم الله الرحمن الرحيم

انعکاس صفاتی ذاتی خداوند در نهج البلاغه با تکیه بر خطبه اول

سلیمه سالاری پور

نینا عباسلو

مدرسه علمیه تخصصی الزهراء (سلام الله علیها) بندرعباس

چکیده

شناخت صفات الهی، یکی از مباحث مهم کلامی و از دیرباز مورد توجه متکلمین بوده است و یکی از ضروری‌ترین اموری است که یک فرد شیعه باید به آن اهتمام داشته باشد؛ چرا که از طریق شناخت صفات، انسان، خداوند و معبود خود را بهتر شناخته و در پی اطاعت بی چون و چرا برمی‌آید و پیمودن مسیر کمال برای او هموارتر می‌گردد. از آن‌جا که حضرت علی (علیه السلام) به عنوان انسان کامل، متجلی گر صفات الهی بوده و در سخنان ارزشمند خود در نهج البلاغه به بیان این صفات به طور اتم پرداخته‌اند، هدف در این تحقیق نیز شناخت صفات ثبوتی ذاتی الهی از دیدگاه نهج البلاغه بود. از مجموع مباحث مشخص شد که صفات؛ علم، حیات، بصیر، ازلی و ابدی، تکلم، صدق، حکمت، و... از جمله صفات ثبوتی است که حضرت در خطبه یک نهج البلاغه به آن اشاره کرده‌اند. این تحقیق از نوع توصیفی و روش گردآوری مطالب، کتابخانه‌ای بوده است.

کلیدواژه‌ها: صفات، ثبوتی، ذاتی، ثبوتی ذاتی، نهج البلاغه

مقدمه

صفات خداوند، یکی از مباحث مهم علم کلام است که اقوال مختلفی در مورد آن مطرح شده است. برای صفات الهی تقسیم بندی‌های مختلفی بیان شده که هر کدام صفتی از صفات خداوند را به گونه‌ای تعریف می‌کنند. در آیات و روایات متعددی، صفات خداوند بیان شده و صفات خداوند را عین ذات دانسته، حضرت علی (علیه السلام) در نهج البلاغه صفات خداوند را در خطب، نامه‌ها و حکمت‌ها به خوبی به تصویر کشیده‌اند، اما از آن‌جا که پرداختن به تمام صفات دشوار و در قالب این نوشتار نمی‌گنجد محقق بر آن است تا با تاکید به خطبه یک نهج البلاغه به آن بپردازد.

این تحقیق در علوم مختلفی از جمله؛ کلام، فلسفه، اخلاق و... قابل بررسی است، اما محقق بر آن است تا از دیدگاه کلامی به آن بپردازد.

از آن‌جا که آشنایی با اسماء و صفات الهی انسان را در شناخت بیشتر خداوند رهنمون می‌سازد و مسیر عبودیت را برای او هموارتر می‌سازد، محقق را بر آن داشت تا به تحقیق در این باره بپردازد و از کلام گهربار حضرت علی (علیه السلام) که جلوه‌ای از صفات الهی است بهره گیرد.

عدم پرداختن به موضوعاتی از این قبیل، سبب عدم شناخت خالق هستی و چه بسا در پاره‌ای از مواقع سبب سوءظن شده؛ لذا پرداختن به آن ما را به مسیر درست هدایت و مسیر کمال و بندگی را روشن‌تر می‌سازد.

بحث از صفات الهی از زمان ائمه (علیهم السلام) مطرح بوده و پیرامون آن احتجاجاتی صورت گرفته، همچنین متکلمین اعم از اشاعره، معتزله و امامیه پیرامون آن به بحث و بررسی پرداخته و نظرات گوناگونی را ارائه داده‌اند.

در این زمینه کتب و مقالاتی به رشته تحریر در آمده که به نمونه‌ای از آن‌ها اشاره می‌شود:

- 1- اسماء و صفات الهی در قرآن از محمدباقر محقق² - تبیین براهین اثبات وجود خدا از علامه جوادی،³ توحید از شهید مطهری،⁴ شرح اسماء الحسنی از سبزواری،⁵ بررسی تطبیقی اسمای الهی در ادیان،⁶ آموزش عقاید از مصباح یزدی،⁷ آموزش کلام از محمد سعیدی مهر، - پاسخ به شبهات کلامی از قدردان ملکی و...

کتب و مقالات نام برده به طور کلی به صفات الهی پرداخته و تقسیم بندی جزئی بر اساس فرامین حضرت در نهج البلاغه برای آن قائل نشده، اما محقق بر آن است تا به طور جزئی و تقسیم بندی شده و با تکیه بر خطبه یک نهج البلاغه به این موضوع پردازد.

الف: مفهوم‌شناسی

1- صفت

در قاموس قرآن آمده است: وصف ذکر چگونگی شیء (ذکر اوصاف و خصوصیات شیء) راغب می‌گوید: وصف ذکر چیزی است با زیور و نعمت آن، صفت حالتی است که شیء بر آن قرار گرفته از زیور و نعمت ... وصف گاهی حق و گاهی باطل است. (قرشی بنایی، ج 7، ص 21)

در فرهنگ ابجدی نیز راجع بع صفت این چنین بیان شده است: وصف مصدر، صفت، صفت برای موصوف مانند «الْعُلْمُ وَالْجَمَالُ»، نشانه‌ای که موصوف را با آن می‌شناسند. (بستانی، 1375 ش، ص 555)

2- صفات الهی

در اصطلاح علم کلام، مراد از صفات الهی، مفاهیمی است که قائم به خود نیستند و از موصوف خویش - یعنی خداوند تعالی - جدایی نمی‌پذیرند. (سجادی، ج 2، 1373، ص 1107)

3- تقسیم بندی صفات الهی

متکلمان برای صفات خداوند تقسیم بندی هایی گوناگونی را در نظر گرفته اند، در این نوشتار که با تکیه بر خطبه یک نهج البلاغه است، به تعریف صفاتی که در این خطبه شریف بیان شده، اشاره می شود.

1-3- صفات ثبوتی و سلبی

صفات ثبوتی، بیانگر بعدی از ابعاد کمالی خداست و از ثبوت واقعیتی در ذات الهی حکایت می کند. در طرف مقابل، صفت سلبی حاکی از سلب نوعی نقص و مفهوم عدمی از ذات خداوند است. از آنجا که نقص و کاستی، خود سلب کمال است، حقیقت صفت سلبی عبارت از «سلب سلب کمال» خواهد بود و چون «نفی نفی» نوعی «اثبات» است، صفات سلبی نیز در نهایت از کمال خداوند پرده برمی دارد. بر این اساس، علم، قدرت، اراده، و حیات، از جمله صفات ثبوتی و جسمانی نبودن و متحرک نبودن از صفات سلبی به شمار می آید. (سعیدی مهر، ج 1، 1381، ص 191)

2-3- صفات ذاتی و فعلی

علامه طباطبائی در معنای صفات ذاتی و فعلی این چنین گفته اند: «نیز پاره‌ای از صفات خدا آن صفاتی است که عین ذات او است نه زائد بر ذات مانند حیات، قدرت و علم به ذات، و اینها صفاتی ذاتی اند، و پاره‌ای دیگر صفاتی است که تحققشان محتاج به این است که ذات قبل از تحقق آن صفات محقق فرض شود، مانند خالق و رازق بودن که صفات فعلی هستند، و اینگونه صفات زائد بر ذات و منتزع از مقام فعلند، و معنای انتزاع آنها از مقام فعل این است که مثلاً بعد از آنکه نعمت‌های خدا را که متنعم به آن و غوطه‌ور در آنیم ملاحظه می‌کنیم نسبتی را که این نعمت‌ها به خدای تعالی دارد نسبت رزقی است که یک پادشاه به رعیت خود جیره می‌دهد، و این ماییم که بعد از چنین مقایسه‌ای نعمت‌های خدا را رزق می‌نامیم، و خدا را که همه این نعمت‌ها منتهی به او است رازق می‌خوانیم، و همچنین خلق، رحمت و مغفرت و سایر صفات و اسماء فعلی خدا که بر خدا اطلاق می‌شود، و خدا

به آن اسماء نامیده می‌شود بدون اینکه خداوند به معانی آنها متلبس باشد، چنان که به حیات و قدرت و سایر صفات ذاتی متصف می‌شود، چون اگر خداوند حقیقتاً متلبس به آنها می‌بود می‌بایستی آن صفات، صفات ذاتی خدا باشند نه خارج از ذات، پس از این نظر هم می‌توان صفات خدا را به دو دسته تقسیم کرد یکی صفات ذاتی و دیگری صفات فعلی». (موسوی همدانی، ج 8، 1374 ش، ص 460)

3-3- صفات نفسی و اضافی

صفات نفسی، اوصافی هستند که مفاهیم آن‌ها مشتمل بر اضافه و نسبت به غیر نیست. اما صفت اضافی، به لحاظ مفهومی، مشتمل بر نوعی اضافه به غیر است. برای مثال، حیات، صفتی نفسی است؛ اما علم، قدرت و اراده اوصافی اضافی اند، زیرا مفهوم «علم» مشتمل بر اضافه شیئی دیگر، یعنی «معلوم» است و در مفاهیم قدرت و اراده نیز اضافه به «مقدور» و «مراد» نهفته است. (سعیدی مهر، همان، ص 193)

4- چشم اندازی به خطبه یک نهج البلاغه

این خطبه از مهمترین خطبه های نهج البلاغه است که در طلوعه این کتاب بزرگ واقع شده و از نشانه های بارز حسن انتخاب (مرحوم رضی) است. این خطبه شامل یک دوره جهان بینی اسلامی است که از صفات کمال و جمال خداوند و دقایق عجیبی در این زمینه شروع می شود، سپس به مساله آفرینش جهان به طور کلی و بعد از آن آفرینش آسمانها و زمین و آنگاه آفرینش فرشتگان، سپس آفرینش آدم (علیه السلام) و داستان سجود فرشتگان و مخالفت ابلیس و هبوط آدم (علیه السلام) به زمین می پردازد. در ادامه خطبه از بعثت پیامبران و فلسفه آن و سرانجام از بعثت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و عظمت قرآن مجید و اهمیت سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) سخن می گوید و از میان دستورهای اسلامی و به اصطلاح فروع دین، روی مساله حج به عنوان یک فریضه عظیم الهی و فلسفه و اسرار آن انگشت می گذارد، به طوری که توجه دقیق به محتوای این خطبه می تواند یک بینش جامع و کلی نسبت به مهمترین مسائل اسلامی به ما بدهد و بسیاری از مشکلات و پیچیدگی هایی را که در این مسائل وجود دارد، حل کند. از یک نظر این خطبه به منزله فاتحه الکتاب در قرآن مجید است که فهرستی را از مجموعه مسائلی که در نهج البلاغه مطرح شده است به دست

با توجه به تعریف حکمت که در بالا بیان شد، این جمله حضرت، برخواسته از صفت حکمت او است که کار قبیح و مخل واجب نمی‌کند.

در خطبه‌ای دیگر حضرت این چنین صفت حکمت را بیان می‌دارد: «قَدَر مَا خَلَقَ فَأَحْكَمَ تَقْدِيرَهُ...؛ برای هر چه آفرید، اندازه و مقداری معین کرد...». (نهج البلاغه، خطبه 91)

در جای دیگر حضرت این چنین می‌فرماید: «مَبْتَدِعِ الْخَلَائِقِ بِعِلْمِهِ وَ مُنْشِئِهِمْ بِحُكْمِهِ، بِلَا إِقْتِدَاءٍ وَ تَعْلِيمٍ، وَلَا إِحْتِدَاءٍ لِمَثَالِ صَانِعِ حَكِيمٍ؛ خدایی که آفریده‌ها را با دانش خود پدید آورد و با حکمت (یا فرمان) خود آفرید، بدون این که از کار آفریننده حکیمی پیروی کند و یا از او آموزش ببیند و نمونه کار او را سرمشق خود قرار دهد». (همان خ 191)

آقای مکارم در شرح خود بیان می‌دارد: آن گاه به این حقیقت اشاره می‌کند که آفرینش خداوند بدون هیچ گونه سابقه تعلم، تجربه و مشورت است، می‌فرماید: «بی آنکه (در این کار) از کسی پیروی کند و یا آموزشی ببیند، و یا از نمونه‌ای که از آفریننده حکیمی صادر شده باشد الگو پذیرد، یا خطایی برای او پیش آید (و از خطای خود تجربه آموزد) و نه جمعیتی حضور داشته باشند (که با آنها مشورت کند یا از آنان کمک گیرد در واقع کسی که در صنعت خود از دیگری الهام می‌پذیرد، ممکن است از یکی از پنج طریق زیر باشد: نخست، از دیگری تقلید کند، دوم آموزش ببیند، سوم نمونه‌ای از صنعتگر دانشمندی ببیند و با استفاده از آن به مقصود خود برسد، چهارم از خطاهای خود تجربه ببندوزد و پنجم گروهی را به مشورت و همکاری دعوت کند؛ اما خداوند صانع حکیم، خلقتش در همه جا بی سابقه و بی نیاز است از همه آنچه در بالا آمده، لذا درباره آفرینش او لفظ ابداع (خلقت بدون سابقه) به کار می‌رود. (مکارم شیرازی، همان، ج 7، ص 324-325)

نتیجه‌گیری

صفات خداوند عین ذات او و جدایی‌ناپذیرند و چند نوع تقسیم‌بندی برای آن قائل هستند که یکی از آن تقسیمات؛ تقسیم به ثبوتی و سلبی است. حضرت علی (علیه‌السلام) که تجلی‌گر صفات الهی هستند در خطب، نامه و حکمت‌های نهج‌البلاغه به این صفات پرداخته، از جمله این خطبه‌ها، خطبه یک است.

صفات ثبوتی به دو دسته ذاتی و فعلی تقسیم می‌شوند. علم، قدرت، حیات، بصیر، سرمدیت و اراده و فاعل از جمله صفات ثبوتی ذاتی هستند که خداوند متصف به آن‌ها بوده و حضرت در خطب نهج‌البلاغه از جمله خطبه یک به آن اشاره کرده اند.

خداوند عالم است از این رو به فرموده حضرت، به همه اشیاء پیش از وجود آن‌ها واقف بوده، قدرت دارد به این معنا که اگر کاری را بخواهد انجام و اگر بخواهد ترک می‌کند، فاعل و مرید است اما نه آن‌گونه که بخواهد از ابزار و آلاتی استفاده کند که این خصوصیت اشیاء و موجودات مادی است. تکلم، صدق و حکمت از صفات ثبوتی فعلی خداوند است که در رابطه با موجودات معنا پیدا می‌کند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

نهج‌البلاغه

- (1) ابن بابویه، محمد بن علی، التوحید (للمصدق)، چاپ اول، قم: جامعه مدرسین 1398.
- (2) امامی، محمدجعفر، محمدرضا، آشتیانی، شرح نهج البلاغه آشتیانی، قم: مؤسسه امام علی علیه السلام 1378.
- (3) بحرانی، ابن میثم، شرح ابن میثم، ترجمه: محمدی مقدم و نوایی، ج 3، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه 1417.
- (4) بستانی، فؤاد افرام، فرهنگ ابجدی - تهران، چاپ: دوم، 1375 ش.
- (5) جعفری، محمدتقی، شرح و تفسیر نهج البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی 1387.
- (6) خاتمی، احمد، فرهنگ علم کلام، چاپ اول، تهران: صبا 1370.
- (7) سبحانی، جعفر، الإلهیات علی هدی الکتاب و السنه و العقل، ج 1، قم: مؤسسه الامام الصادق (ع) 1426 ق.
- (8) سبحانی، جعفر، الهیات و معارف اسلامی، چاپ چهارم، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۶ ش.
- (9) سجادی، جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، ج 2، چاپ سوم، تهران: دانشگاه تهران 1373.
- (10) سعیدی مهر، محمد، آموزش کلام اسلامی، ج 1، قم: کتاب طه 1381.
- (11) شایسته نژاد، علی اکبر، قدرت مطلق خداوند از منظر آیات و روایات، شماره 26، بهار 1394.
- (12) شریفی، عبدالهادی، تهذیب شرح ابن ابی الحدید، ج 1، بیجا، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث 1384.

- (13) شبّر، عبدالله، حقّ اليقين في معرفة اصول الدين، چاپ چهارم، ج 1، قم: انوارالمهدی 1424.
- (14) شریف الرضی، محمد بن حسن، ترجمه و شرح نهج البلاغه، خطبه 1، ترجمه: فیض الاسلام، ج 1، چاپ پنجم، تهران: 1379.
- (15) شریف الرضی، محمد بن حسن، نهج البلاغه، محقق: صبحی، صالح، قم: هجرت 1414.
- (16) شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، خطبه 1، ترجمه: حسین، انصاریان، چاپ اول، قم: دارالعرفان 1388.
- (17) طباطبائی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، ج 19، چاپ پنجم، ق: جامعه مدرّسین 1374.
- (18) طبرسی، ابومنصور، الاحتجاج ج 4، چاپ اول، تهران: مرتضوی، بیتا.
- (19) طیب، عبدالحسین، کلم طیب، چاپ سوم، تهران: کتاب فروشی الله، 1363.
- (20) علی بن ابی طالب، نهج البلاغه، خطبه 1، ترجمه: محمد دشتی، چاپ پنجم، قم: هادی مجد 1399، ص 10
- (21) فیض کاشانی، علم اليقين في اصول الدين، چاپ اول، ج 2، قم: بیدار 1418 ق.
- (22) قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج 9، چاپ اول، تهران: مرکز درس های از قرآن 1388.
- (23) قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن - تهران، چاپ: ششم، 1412 ق.

- (24) کبیری، زهرا سادات سید محمد راستگوفر، محمدرسول، ملکی،
شاخصه های نظام اسماء و صفات الهی در نهج البلاغه، سال هفدهم، پاییز 97،
شماره 58.
- (25) کریمی، مرزبان، خداشناسی و توحید (سرآغاز دینداری)، بیجا:
صدرالمتنهی 1389.
- (26) کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج 1، چاپ چهارم، تهران:
دارالکتب الاسلامیه 1407.
- (27) مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، ج 95، بیروت:
دارالاحیاء التراث العربی 1403 ق.
- (28) محمدی، علی، شرح کشف المراد، چاپ چهارم، قم:
دارالفکر 1378.
- (29) مطهری، مرتضی، مجموعه آثار شهید مطهری، ج 2، تهران: صدرا،
بیتا.
- (30) مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمومنین (ع)، ج 1، قم: مدرسه
الامام علی بن ابی طالب (ع) 1390.
- (31) موسوی همدانی، محمد باقر، ترجمه تفسیر المیزان، ج 8، چاپ
پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی 1374 ش.
- (32) نراقی، مهدی، انیس الموحدین، تهران: الزهراء 1369.
- (33) [/https://wiki.ahlolbait.com](https://wiki.ahlolbait.com)
- (34) tebyan.net